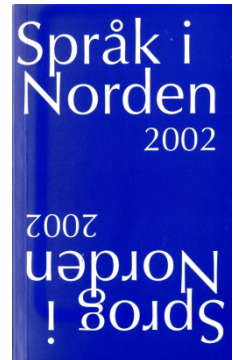

Sprog i Norden

Titel: Et blad af leksikografiens glemmebog
Forfatter: Allan Karker
Kilde: Sprog i Norden, 2002, s. 143-151
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Nordisk Sprogråd

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Et blad af leksikografiens glemmebog

Allan Karker

Dette er historien om et ord som er blevet oversat af leksikograferne i Norden skønt det har været i brug i mere end hundrede år, i det mindste på dansk. Nøjere end som så kan det ikke tidsfæstes; men er det ikke et arveord, så er det dog sammensat af to arveord og er altså en orddannelse på hjemlig grund (drøftet i Sprog i Norden 1985, 5–70). Semantisk henhører det under obstetrikken, hvor det – sideordnet med læglatinens betegnelse – har status som en modersmålets fagterm der i sagens natur er selvforklarende. Ordet er *fosterfedt*.

Det danske udgangspunkt

For mig begyndte historien i et privat selskab hvor flere af deltagerne var pensionerede læger og sygeplejersker. Under samtalen, der havde taget en biologisk vending, siger en af lægerne: "Hvad er det nu *fosterfedt* hedder på latin?" Det var der i det givne øjeblik ingen der kunne huske. Man slog op i den danske Klinisk Ordbog (15. udg. 1998), men forgæves: på alfabetisk plads findes intet lemma *fosterfedt*. Man greb telefonen og rådspurgte andre folk af faget, hvis hukommelse imidlertid længe stod stille – indtil endelig én kom på det forløsende ord: *vernix caseosa*. Det viste sig derefter at Klinisk Ordbog forklarer dette esoteriske fagudtryk som følger: "*vernix caseosa* (lat. *caseus* ost), smegma embryonum: fedtet masse, der dækker fosterets hud og består af afstødt epidermis og sekret fra hudens kirtler". Men om *fosterfedt* ikke et ord.

Da nu de nævnte læger, hvad enten de var uddannet i Århus eller i København, samstemmende erklærede at *fosterfedt* var

den gængse betegnelse på dansk allerede i deres studietid i 1950'erne, ventede jeg med ret stor sandsynlighed at finde ordet behandlet i Ordbog over det Danske Sprog (ODS). Men hverken i ordbogens bind 5 (*flyve-frette*, 1923) eller i supplementsbind 3 (*draabe-føvs*, 1997) er *fosterfedt* medtaget. Undrende gik jeg videre til en lang række andre ordbøger, ældre som nyere og nutidige, herunder ordbøger mellem dansk og andre sprog, men det viste sig at ud af et halvt hundrede titler, som det vil være spild af plads at opregne her, har kun to sammenhørende registreret *fosterfedt*, nemlig Pia Vater: Spansk-dansk ordbog (3. udg. 1993, under *manto*) og Dansk-spansk ordbog (6. udg. 1998, oversat til *manto*). Til blindgyderne hører tillige specialordbøger som Bent Bjerre: Lægelatin og doktordansk (1990) og Morten Pilegaard & Helge Baden: Medicinsk ordbog dansk-engelsk, engelsk-dansk (1994). Også hos Jens Rytter Nørgaard: Medicinske fagudtryk (7. udg. 1997) søger man forgæves *fosterfedt* som opslagsord; men det er dog noteret som synonym i artiklen *vernix caseosa*. Først i den obstetriske faglitteratur løftes omsider sløret. Under omtalen fx af for sent fødte børn taler Jørgen Falck Larsen mfl.: Obstetrik (1993, 162) om "tør, afskallende – eventuelt pergamentagtig – hud, ofte næsten uden fosterfedt"; og om det fuldbårne barns hud siger Helle Bowall & Dorthe Dessau: Obstetrisk sygepleje (1995, 62) at "På hoved og i furerne under armene og i lysken kan ses rester af fosterfedt (*vernix caseosa*)".

Det var dog af gode grunde ikke disse to lærebøger de nu pensionerede læger og sygeplejersker studerede efter i 1950'erne. Dengang tilhørte markedet Mogens Ingerslev: Obstetrik (1957, 4. udg. 1977). Men hos Ingerslev finder man intetsteds ordet *fosterfedt*, han taler kun på lægelatin om *vernix caseosa* eller blot *vernix* (fx 1957, 319; 320). Uden for den medicinske faglitteratur er *vernix caseosa* tidligst forklaret i 8. udg. af Ludvig Meyer: Fremmedordbog (1924; optrykt 1970) og i 2. udg. af Salmonsens Konversationsleksikon (bind 24, 1928), men begge steder på lignende måde som i den allerede citerede Klinisk Ordbog (1998), så synonymet *fosterfedt* nævnes ikke.

Uden støtte i litteraturen må pensionisternes usvigelige erindring om *fosterfedt* formodes at grunde sig på deres ungdoms talte sprog.

I den situation fandt jeg anledning til at gå ODS-redaktionen på klingen: Er det virkelig sådan at ordet *fosterfedt* overhovedet ikke optræder i samlingerne? Skulle det mon være noteret i bare et enkelt citat som er blevet udskudt? Og denne vage formodning viste sig at holde stik. Redaktionen ligger inde med følgende notat: "if. oplysn. fra Collin u. Osteslim kaldes vernix caseosa (jf. Barne-, Osteslim) nu i jordemodersprog *Fosterfedt*". Collin er H.C. Andersens ven Edvard Collin (1808-86), som i sit eksemplar af C. Molbech: Dansk Ordbog (2. udg. 1859), samtidens nøgle til rigssprogsnormen, noterede en mængde tilføjelser der er kommet ODS til gode; med "nu" tidsfæster Collin *fosterfedt* til sin samtid, senest altså 1886, og tillægger i øvrigt jordemødrene ophavsretten til nydannelsen. Men i mangel af trykte belæg har redaktionen afstået fra at optage *fosterfedt* i ODS.

Det citerede notat bringer to andre danske betegnelser i spil. Ingen af dem står i Molbechs ordbog, så notatet (med Aage Hansens hånd) må forstås sådan at Collin tilføjede ordet *osteslim* plus sidebemærkningen om *fosterfedt*. Men i modsætning til *fosterfedt* har ODS registreret både *barneslim* og *osteslim*. Under det første ord, der forklares som "(med.) slim paa fosteret eller det nyfødte barn (vernix caseosa)", gives intet citat, kun en henvisning til Peter Panum: Illustreret Lægebog (2. udg. 1904, 637); ved at efterse vedkommende sted hos Panum har jeg fundet at han taler om fosteret i femte måned, hvor "Huden overtrækkes med en osteagtig Masse, Barneslimen (Vernix caseosa)". Mens *barneslim* på redaktionstidspunktet (1919) må have været anset for kurant, betegner ODS i 1934 synonymet *osteslim* som "nu næppe brugeligt". Ordbogen refererer til to ældre kilder, nemlig Busch: Fødselsvidenskaben (oversat 1838, 83) og von Ammon: De første Moderpligter (oversat 1840, 81); foruden "Osteslim (vernix caseosa)" taler den første også om "Smegma, der befinder sig paa Huden" (s. 162). Redaktionen

ligger ikke inde med yderligere belæg, og i dag må begge ord anses for obsolete; som synonym til lægelatinsens *vernix caseosa* tjener den kurante danske betegnelse *fosterfedt*.

Lægelatinen

Både Panums beskrivelse af *barneslim* som "en osteagtig Masse" og selve den forældede danske betegnelse *osteslim* står øjensynligt i sproglig gæld til lægelatinsens *vernix caseosa*. Når jeg insisterer på "lægelatin", er det fordi udtrykket *vernix caseosa* er uden hjemmel i antikkens latin. Som afledning af *caseus* 'ost' har adjektivet *caseosus* 'osteagtig' ganske vist talrige analogier (fx *gloriosus* til *gloria*), men *vernix* er først dannet i middelalderen, efter mønster af byzantinsk græsk *verniki*, som betegnelse for en art harpiks der blev importeret fra en libysk eller egyptisk by med det klassisk græske navn *Berenike*; via tysk foreligger det i nutidens nordiske sprog som *fernis* (osv.). Og sammenstillingen *vernix caseosa* som lægefaglig betegnelse for 'fedtet masse der dækker fosterets hud' er så sent som i 1788 skabt af J.J.W. Schulz fra Braunschweig i en afhandling for den medicinske doktorgrad under titlen "De ortu et usu caseosae vernicis qua obducta conspiciuntur recens natorum corpora", dvs. 'Om oprindelsen til og nytten af den osteagtige substans hvormed nyfødte børns krop ses overtrukket' (jf. Henry Alan Skinner: *The origin of medical terms*, Baltimore 1949). Til den påfaldende foranstilling af adjektivet i titlen svarer i selve afhandlingen den forventelige postposition, fx: "His praemissis ad scopum propositum propius accedo, et de *vernice caseosa* loquor. Quo termino concipio mihi materiem illam glutinosam pinguem, totam foetus superficiem arctissime ambeuntem. Interdum insignis huius materiei copia conspicitur, ita, ut concremento quodam caseoso obductus videatur foetus" (pag. X-XI), dvs. 'Efter disse indledende bemærkninger rykker jeg nærmere hen mod det mål jeg har sat mig og taler om *vernix caseosa*. Med dette udtryk betegner jeg den kendte klistrede, fede substans der slutter sig tæt om fosterets hele overflade. Undertiden ses en så betydelig

mængde af denne substans at fosteret fremtræder som overtrukket med en fast ostemasse'. På et senere sted (pag. XV) refererer Schulz behørigt til en fagfælle som tidligere havde heftet sig ved det osteagtige og talte om "materiam caseosam". At indtrykket kan være overvældende ses i nutiden af et citat fra British Medical Journal 1980 i The Oxford English Dictionary (2nd ed., vol. 19, 1989, under *vernix*): "She gave birth to an enormous child coated in so much vernix that it seemed to wear a cream cheese pack".

På denne fysiske baggrund er det nærliggende at forestille sig at en konventionel betegnelse for fænomenet har eksisteret allerede i antikken. Den eneste kilde er imidlertid Soranos, der i begyndelsen af 100-tallet e.Kr. skrev en udførlig fremstilling på græsk af tidens gynækologi og obstetrik. Og hvor han taler om afrensning af det nyfødte barn, bruger han et ellers ukendt ord *nitrasma* (Corpus Medicorum Graecorum IV, ed. Ioannes Ilberg, Lipsiae 1927, 60); hans engelske oversætter gengiver det ved "the covering emulsion" og tilføjer i en fodnote at "it is probably the product of the cleansing substance and the *vernix caseosa*, the unctuous substance covering the infant" (Soranus' Gynecology, translated by Owsei Temkin, Baltimore 1956, 83).

Den nordiske harmoni

Så sært som det umiddelbart synes, må det erkendes at et behov for en fagterm efter alt at dømmes først har meldt sig sent i 1700-tallet. På dansk taler eksempelvis Matthias Saxtorph: Nyeste Udtog af Fødsels-Videnskaben (1790) uspecifickt om *slim*; man skal ved en fødsel holde sig parat med "Viin, Brændeviin eller Øl, for at sprøjte i Munden, og vaske Slimen af Kroppen med" (s. 60); efter afnavlingen "afvaskes den seje Slim af Fosterets Legeme i varm [sic] Vand og Sæbe, eller i Viin og Vand" (s. 71). Først 1838/1840 optræder, øjensynlig som fordanskning af Schulz' latinske *vernix caseosa*, den før citerede betegnelse *osteslim*, der siden 1880'erne er blevet fortrængt af *fosterfedt*.

På samme tid som jeg gjorde disse iagttagelser, traf det sig at jeg læste den nyeste roman af Kerstin Ekman: Vargskinnet.

Guds barmhärtighet (1999); og i to fødselsscener mødte jeg dér til min overraskelse den svenske modsvarighed *fosterfett*. Om den pige der blev født i Lubben hedder det at "Når hon var badad glänste ännu lite fosterfett på hjässan under det röda hårfjunet" (s. 64); og da hovedpersonen senere selv føder, ser hun jordemoderens hænder "hålla om en kropp med fosterfett och blodstrimmor på" (s. 210). At Anne Marie Bjerg har valgt ordet *fosterfedt* på de tilsvarende steder i sin danske oversættelse (2000, 72; 233), det siger næsten sig selv.

Nu var tiden inde til at efterse Svenska Akademiens Ordbok (SAOB; bind 8, 1926). Det var som at genopleve ODS: *fosterfett* er ikke registreret. Og da jeg derefter fremlagde sagen for Svenska Akademiens ordboksredaktion, fik jeg til svar at *fosterfett* ikke findes i ordbogens samlinger. Men nogle få belæg er fundet ved søgning i forskellige databaser på internet: "Ordet verkar ha använts främst i personliga förlossningsskildringar under de senaste 1–2 decennierna, men inte i medicinska sammanhang"; således er *fosterfett* ikke optaget i Bengt I. Lindskog: Medicinsk terminologi (1997), som til gengæld anvender ordet *fostertalg*. Sat på sporet heraf har jeg siden konstateret at Nationalencyklopedin ikke alene bringer en lille artikel *fostertalg* (1991), men også anfører *fostertalg* som svensk synonym i den nærmest dublerende artikel *vernix caseosa* (1996). Vel er *fostertalg* ikke observeret i dansk, men den semantiske overlapning mellem simpleksordene *fett/fedt* og *talg* er så bred at den svenske sammensætning *fostertalg* er selvforklarende også for danskere.

Men hvordan med finlandssvensk? På forespørgsel hos den svenske afdeling af Forskningscentalen för de inhemska språken fik jeg det svar at både *fosterfett* og *vernix* anvendes: "Personalen på barnbördsavdelningarna i Jakobstad och Ekenäs, två svenskdominerade orter, säger att den inom yrkeskåren använder ordet *vernix*. I Ekenäs använder man också *vernix* i diskussioner med föräldrarna. (De kom inte ens på en svensk term för *vernix*). I Jakobstad talar man med föräldrarna om *fosterfett*. Ordet *fostertalg* används inte."

Kommet så vidt måtte jeg udvide perspektivet til de øvrige nordiske sprog. Et tænkeligt norsk ord *fosterfett* søgte jeg forgæves i standardordbøger fra Norsk riksmålsordbok (1937) til Nynorskordboka (1993), ligesom jeg ingen paralleller fandt til de ældre danske synonymer *osteslim* og *barneslim*. På min forespørgsel svarede Norsk språkråd at der ikke er fundet spor af de to sidstnævnte i norsk. Som norsk term for *vernix caseosa*, der blandt gynækologer og jordemødre til daglig oftest kaldes *vernix*, registrerer standardværket Audun Øyri: Norsk medisinsk ordbok (5. utg.1998) *fosterialg*; Øyri har til språkrådet oplyst at han også har noteret synonymerne *barnetalg* og *talglag*. Men hertil føjer Norsk språkråd at Ragnhild Slåttilid Bugge og Niels Magnus Bugge i deres oversættelse af Kerstin Ekmans førnævnte roman (Vargskinnnet, 2000) har valgt at bruge samme ord som i originalen, altså *fosterfett*: ”ennå litt fosterfett på issen” (s. 64) og ”en kropp med fosterfett og blodstrimer på” (s. 207).

Da islandske og færøske ordbøger ikke giver noget fingerpeg, måtte jeg rådspørge Íslensk málstöð og Føroyska málnevndin. Fra Reykjavík lød svaret at den islandske fagbetegnelse for *vernix caseosa* ifølge Íðorðasafn lækna er *fósturfarði*, ordret ’fostersminke’; men læger og lægesekretærer på Landspítalinn har oplyst at de bruger ordet *fósturfita* ’fosterfedt’. Og tilsvarende meldtes fra Tórshavn at fødeafdelingen på Landssjúkrahúsið siger *fosturfeytt*.

Nogle betænkninger om leksikografien

Man tør vel antage at de fleste fødende kvinder fra tidernes morgen har iagttaget det fænomen som i det obstetriske fagsprog siden 1788 har heddet *vernix caseosa*. Men ligesom der intet forlyder om hvad vor mytiske urmoder Eva kaldte denne substans (se forgæves 1.Mos.4,1–2), således er så godt som al den senere litterære overlevering kendetegnet af tavshed. Når ungen først var vasket, var der jo så meget andet at tænke på. Således kunne man blive mere optaget af andre livsytringer i de første dage, såsom den nyfødtes kvittering af *meconium*, der

beskrives fagligt fx hos Jacques Mesnard: Jordemoder-Skole (oversat af J.T. Holm 1749, 236f.): "Det er en bruun Materie, som er næsten saa tyk som en Honning, eller som kogt Viin; Hvilken samler sig i Barnets Tarme, imedens samme indeholdes i Moders-liv, og forbliver i denne Canal, lige til det er kommet til Verden, naar Forløsningen er naturlig". Det forekommer da også symptomatisk at en nutidig nybagt far deltager ivrigt i observationen, som skildret fx i en dansk roman af Hanne-Vibeke Holst: Det virkelige liv (1994): "Sort mekonium! Lige til lærebøgerne! siger Paul stolt over hendes første frembringelse" (s. 49) – hvilken frembringelse barnemoderen siden omtaler som "det sortgrønne klæge mekonium, som Paul beskrev så livagtigt" (s. 64). I den samme roman fortæller moderen imidlertid også hvordan hun straks efter fødslen fik det nyfødte pigebarn præsenteret: "Hun har fået stofble på, ellers er hun nøgen. Stadig blodpletet og fosterfedtet, den afklippede navlestreng som et strittende skorpet sår under bleens kant" (s. 43). Her er det åbenbart at det usædvanlige adjektiv *fosterfedtet* forudsætter det velkendte, men i fiktionslitteraturen sjældent optrædende substantiv *fosterfedt*; jeg kan kun citere et enkelt eksempel fra Dea Trier Mørch: Vinterbørn (1976, 6. udg. 1988): "Den nyfødte spræller og hylér [...] Blåhvid og violet, dækket af fosterfedt" (s. 144).

I en dansk ordbog har *fosterfedt* som sagt ikke fundet optagelse før allersidst i 1900-årene, dvs. med omkring hundrede års forsinkelse. At redaktionen af ODS-supplementet valgte at se bort fra Aage Hansens før citerede notat er vel ikke uforståeligt når *fosterfedt* ikke var påtruffet i nogen levende kontekst. Men principielt burde denne nydannelse ikke anses for mere marginal i sprogbrugen end de to forældede ord *osteslim* og *barneslim* som det havde afløst; så når man som udenforstående kigger med i bakspejlet, må man beklage at redaktionen tilsyneladende ikke genkendte ordet fra det talte sprog.

For dansk leksikografi er det en fattig trøst at de nordiske ordbøger er fælles om miseren. Med den svigtende registrering er det yderligere uklart hvordan det går til at orddannelsen

stemmer overens i den grad som tilfældet er. Eftersom *fosterfedt* kendes tidligst fra dansk, kan man gætte på at islandsk *fósturfita* og færøsk *fosturfeitt* er ældre oversættelseslån fra dansk. Men gælder det også svensk *fosterfett*, eller er det en spontan orddannelse? Og hvor gammel er den i så fald? Forekomsten i finlandssvensk tyder ikke på ordet er opfundet af Kerstin Ekman. Synonymet *fostertalg*, som ikke er (men meget vel kunne være) dansk, er fælles for svensk og norsk og knæsat som term hos Lindsbog (1997) og Øyri (1998). Men hvor gammel er den i de to sprog? Nationalencyklopedin registrerer som sagt *fostertalg* (1991, 1996), men denne svenske betegnelse figurerer hverken i forgængerens Svensk uppslagsbok (2. uppl. 1955) eller hos Erik Noreen & Gustav Warberg: Främmande ord i svenskan (2. uppl. 1960) under *vernix caseosa*. I 1926 kendte SAOB hverken *fosterfett* eller *fostertalg* – men har det mere vægt end at ODS i 1923 overså *fosterfedt*, som danske jordemødre allerede dengang havde sagt i en menneskealder?

Da det i skrivende stund er vidnefast at det danske *fosterfedt* er de nordiske termers nestor, er det fristende at tro at denne orddannelse har været forbillede ikke blot for islandsk *fósturfita* og færøsk *fosturfeitt*, men også for svensk *fosterfett* og (indirekte) for svensk/norsk *fostertalg*. Men i mangel af bevisligheder bliver det nødvendigt at regne med muligheden af spontane fælles orddannelser, som de nordiske sprogs historie også i øvrigt frembyder så rigeligt af, jf. eksempelvis de tre skandinaviske sprognævns parallelle publikationer Nyord i norsk 1945–1975 (1982), Nye ord i dansk 1955–75 (1984) og Nyord i svenskan från 40-tal till 80-tal (1986).

